

УДК 821.161.3.09–311.4«1956/1965»

Г. В. Навасельцава

Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава», Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Маскоўскі пр-т, 33, 210038 Віцебск, Рэспубліка Беларусь, +375 (212) 58 49 59, Novoseltseva.anna@mail.ru

ЗМЯСТОЎНАЯ ФОРМА «ВЯСКОВАГА» РАМАНА Ў БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЕ 1956—1965 ГАДОЎ (ДА ПРАБЛЕМЫ ЛІТАРАТУРНЫХ ДЫСКУСІЙ)

Эстэтычны ўзор «вясковага» рамана, якім выступаў шматгеройны сацыяльна-бытавы раман з элементамі этнаграфізму (А. Чарнышэвіч «Світанне», П. Пестрак «Серадзібор»), змяняецца пад уплывам як літаратурных, так і пазалітаратурных фактараў. Творчая манера І. Мележа («Людзі на балоце», «Подых навальніцы») не толькі раскрывае наватарства аўтара, але і дазваляе прасачыць унутрыжанравую эвалюцыю. І. Мележ, у параўнанні з А. Чарнышэвічам і П. Пестраком, адмовіўся ад падзейнасці як вядучага эстэтычнага прынцыпу адлюстравання рэчаіснасці, выразна раскрыў раманную сітуацыю, акрэсліў галоўных герояў і герояў так званага мікраасяроддзя. Пісьменнік выявіў рэпрэзентатыўных персанажаў, якія выступаюць носбітамі аўтарскай думкі, перажываюць духоўную эвалюцыю, а не з'яўляюцца статычнымі, адмовіўся ад сацыялагічнай зададзенасці і спрошчанасці. У выніку быў створаны новы ўзор шматгеройнага рамана, плённы для мастацкай распрацоўкі вясковай тэмы.

Ключавыя словы: раман; тэматыка; праблематыка; А. Чарнышэвіч; П. Пестрак; І. Мележ.
Бібліягр.: 17 назваў.

G. V. Navaseltseva

Vitebsk State University named after P. M. Masherov, Ministry of Education of the Republic of Belarus, 33 Maskouski ave., 210038 Vitebsk, the Republic of Belarus, +375 (212) 58 49 59, Novoseltseva.anna@mail.ru

SUBSTANTIAL FORM OF THE “VILLAGE” NOVEL IN BELARUSIAN PROSE IN 1956—1965 (A LITERARY DISCUSSION ISSUE)

The aesthetic model of the “village” novel, which is a multi-hero social-and-domestic novel with elements of ethnography (e.g., “Dawn” by A. Chernyshevich, “Seradibor” by P. Pestrak), changes under the influence of both literary and extraliterary factors. The creative manner of I. Melezh (“People in the swamp”, “Storm breathing”) not only reveals the author’s innovation, but also allows us to examine the evolution of the genre. I. Melezh, compared with A. Chernyshevich and P. Pestrak, refused eventness as the leading aesthetic principle of reflection of reality; he clearly revealed a novel situation, outlined the main characters and heroes of the so-called microenvironment. The writer found the representative characters, who act as carriers of the author’s thoughts, experience spiritual evolution and are not static; he abandoned sociological stereotypes and simplicity. As a result, a new model of multi-hero novel was founded, which was fruitful for the artistic development of the rural theme.

Keywords: novel; themes; issue; A. Chernyshevich; P. Pestrak; I. Melezh.
Ref.: 17 titles.

Уводзіны. Як вядома, у 1950-я гады ў навуцы пра літаратуру і ў пісьменніцкім асяроддзі пачаліся дыскусіі пра лёс рамана як жанру. Прыхільнікі мадэрнізму і авангардызму сцвярджалі, што рэалістычны раман страчвае сваю дамінуючую ролю ў літаратуры, выступае менш прадуктыўным і запатрабаваным у параўнанні з XIX стагоддзем, калі выявіўся ва ўсёй паўнаце сваіх эстэтычных мажлівасцяў у творчасці Бальзака, Дзікенса, Дастаеўскага, Талстога і шэрагу іншых вядомых майстроў слова. Разам з тым выказваліся меркаванні, што так званы мадэрнісцкі раман выступае своеасаблівым вынікам абнаўлення традыцыйнай формы, раскрывае новыя мажлівасці жанру. Агучваліся і дыскусійныя погляды, згодна з якімі разнастайныя мадэрнісцкія плыні, наадварот, вядуць да крызісу рамана. Савецкія пісьменнікі

звычайна высока ацэньвалі ролю рэалістычнага рамана — класічнай мастацкай формы, у якой паступова выяўлялася тэндэнцыя да пашырэння тэматыкі. У прыватнасці, у беларускай літаратуры вылучаецца значны шэраг твораў, прысвечаны асэнсаванню вясковага жыцця ў шырокім сацыяльным кантэксце.

Як вядома, у савецкай літаратуры, у тым ліку і беларускай, эстэтычным узорам, да якога павінен імкнуцца пісьменнік, традыцыйна лічыўся раман з шырокім мастацкім ахопам падзей. У літаратурнай крытыцы і літаратуразнаўстве ўжо ў першай палове 60-х гадоў XX стагоддзя вяліся актыўныя дыскусіі пра шматпланавы раман і раман вузкага, але псіхалагічна глыбокага паказу асобных з'яў і фактаў, у цэнтры ўвагі знаходзіліся і «раман падзей», і «раман характараў», праблема ідэальнага і станоўчага героя, адметнасць выяўлення гераічнага характару. Як слушна зазначаў П. К. Дзюбайла ў артыкуле «Шматграннасць літаратуры і аднабаковасць крытыкі» (1966), крытыка «абавязана была вытлумачваць з'яўленне пэўнай тэндэнцыі ў літаратуры апошніх гадоў, якая праявілася ў імкненні многіх пісьменнікаў засяродзіць увагу пераважна на асобных з'явах і фактах жыцця, глыбока асэнсоўваючы іх сувязі, грамадска-сацыяльныя карэнні, ярка асвятляючы духоўнае жыццё герояў. Гэтую тэндэнцыю можна зразумець толькі ў сувязі з новай творчай атмасферай у нашай краіне, з умовамі і патрэбамі літаратурнага развіцця. Паварот нашай літаратуры да паглыбленага псіхалагізму, да адлюстравання ўсёй праўды духоўнага жыцця асобы, а разам з гэтым на пэўным часовым этапе і да некаторага звужэння шматпланавасці, эпічнасці, на мой погляд, быў з'явай заканамернай, жыватворчай, патрэбнай для далейшага ўзбагачэння і развіцця літаратуры» [1, с. 79]. Невыпадкова італьянскі філосаф і літаратар Энца Пачы, выступаючы на сімпозіуме па праблемах рамана, які адбыўся ў Ленінградзе ў 1963 годзе, акрэсліў раман у самым агульным разуменні як гісторыю героя або некалькіх герояў, гісторыю асобы сярод людзей. На думку вучонага, «сэння можна казаць пра крызіс рамана, што, напэўна, можа быць названы забыццём асобы. Становіцца ўсё больш складаным расказаць гісторыю чалавека» [2, с. 81]. Кожны персанаж, звяртае ўвагу Энца Пачы, павінен выступаць і яркай індывідуальнасцю, і ў той жа час заставацца тыпам, вынікам аўтарскага абагульнення. Такім чынам, сучасны раман, робіць выснову філосаф, цесна звязаны з праблемай уласнага «я», іншай асобы і грамадства, дае мажлівасць чытачу адчуць неабходнасць пераадолення таго, што супрацьстаіць чалавеку.

Матэрыял і метады даследавання. Аб'ектам даследавання выступаюць раманы А. Чарнышэвіча «Світанне», П. Пестрака «Серадзібор», І. Мележа «Людзі на балоце», «Подых навальніцы», прадметам абрана іх праблемна-тэматычная і жанрава-стыльвая спецыфіка, для вывучэння выкарыстаны культурна-гістарычны, фенаменалагічны метады з элементамі кампаратывістыкі.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне. Для літаратуразнаўчага вывучэння рамана, яго жанравай спецыфікі, мастацкай эвалюцыі ад простых да больш складаных формаў немалаважным уяўляецца дакладнае вызначэнне відавых прыкмет жанру, распрацоўка навуковай тыпалогіі і стварэнне класіфікацыі жанравых разнавіднасцяў. Яшчэ ў працах Гегеля, В. Р. Бялінскага, А. М. Весялоўскага заяўлена неабходнасць і заканамернасць тыпалагічнага падыходу, на чым акцэнтуюе ўвагу і А. Я. Эсалнек. Даследчыца высока ацэньвае «прызнанне змястоўнасці ў якасці асновы тыпалогіі і вылучэнне паняцця “змястоўнай формы” як надзвычай важнага і прадуктыўнага» [3, с. 19], хоць і непаслядоўнага ў навуковым ужытку. У навуцы пра мастацтва слова наспела неабходнасць выпрацоўкі ўнутрыжанравай тыпалогіі рамана, працягвае А. Я. Эсалнек. Звяртаючыся да творчай спадчыны Ю. Лермантава, І. Тургенева, Ф. Дастаеўскага і некаторых іншых вядомых майстроў слова, даследчыца паслядоўна даказвае, што навуковыя пошукі агульназнакавай, універсальнай тыпалогіі нязменна прыводзяць да творчасці вялікіх пісьменнікаў, чые «дасягненні ў галіне засваення

мастацкіх форм дэманструюць мажлівасці, якіх дасягнула тая або іншая нацыянальная літаратура» [3, с. 171]. За знешняй непадобнасцю раманных форм у творчасці вялікіх пісьменнікаў раскрываецца ўнутрытыпавая агульнасць, якая можа быць выяўлена шляхам параўнання з зыходнымі жанравымі крытэрыямі і творамі іншых пісьменнікаў. Адпаведна, тыпалагічны падыход дазваляе раскрыць і адметнасць творчай манеры аўтара.

Адметнасць шматпланавага рамана, паводле сцвярджэнняў В. А. Назарэнкі, заключалася ў тым, што яго вобразамі становяцца гістарычныя паняцці, палітычныя катэгорыі, сюжэтным рухавіком выступае барацьба сацыяльных сіл, якія і з'яўляюцца галоўнымі героямі. Пры гэтым даследчыкам прызнавалася, што «прамае адлюстраванне сацыяльных сіл у якасці герояў кнігі і ў аснове сюжэта надзвычай лёгка можа перайсці ў нейкі гістарычны нарыс, упрыгожаны вобразнымі выразамі» [4, с. 288]. Эстэтычная традыцыя шматпланавага рамана шмат у чым абумовіла адметнасць творчай манеры беларускіх мастакоў слова, якія звярталіся да асэнсавання і вясковай тэмы.

У прыватнасці, раман А. Чарнышэвіча «Світанне» традыцыйна характарызаваўся ў айчынным літаратуразнаўстве як тэматычна блізкі да коласаўскай трылогіі, як напісаны ў рэчышчы добрых традыцый літаратуры 20—30-х гадоў XX стагоддзя. Як вядома, над гэтым творам аўтар пачаў працаваць у 1943 годзе, а скончыў працу ў 1957 годзе. Нельга аспрэчваць, што «ў “Світанні” надзвычай добра раскрыты драматызм і непрымірымасць класавых супярэчнасцяў на сяле і ў мястэчку на пачатку 20-х гадоў, перададзены гістарычны каларыт эпохі, жывыя дэталі быту, псіхалогіі і звычаяў таго часу» [5, с. 239]. Выступаюць прадстаўнікамі беднага сялянскага асяроддзя Алесь Марыніч і Сцяпан Калачык, якія мараць пра лепшае жыццё, дынамічна паказваецца іх канфлікт, не толькі сацыяльны, але і маральна-этычны, з багаццем Патапчыкам. Напрыклад, аўтар раскрывае сялянскія клопаты Марыніча, які старанна шукае заробкаў, паводзіць сябе, як дбайны гаспадар: «У двары быў парадак. Не любіў Алесь, каб усё валялася абы-дзе. Плуг, барана, сошка бульбу абганяць, сані — усё стаяла пад паветкаю. Туды зацягнуў і драбіны. “Будынкі ў мяне, хваліць бога, спраўныя”. Падумаў і усміхнуўся. Нямала паездзіў начамі ў панскі лес, калі Ёдка, кінуўшы маёнтак, уцёк немаведама куды. Пагараваў, але не без карысці. Цяпер усё новае, моцнае, прастаіць паўсотню гадоў. Толькі хату трэба збудаваць, бо старая хата згніла» [6, с. 82]. Выступае ўвасабленнем сацыяльнага тыпу прыгнятальніка Міхал Плышэўскі, празваны Ваўком, які ганарыцца сваім шляхецкім паходжаннем і адвучыў сваіх аднавяскоўцаў прасіць пазыкі. Яго сын Сымон служыў у польскім войску, вяртаецца дадому і далучаецца да бандытаў.

Каларытным местачкоўцам, сапраўдным філосафам з'яўляецца кравец Лейба Яхніч, на прыкладзе якога раскрываюцца ідэалізаваныя ўзаемаадносіны чалавека з савецкай уладай. З Лейбам размаўляе як з роўным старшыня воласці Буткевіч, пераконвае яго, што аб'яднаць саматужных рамеснікаў, даць мажлівасць ім жыць па-чалавечы, — гэта вялікая дзяржаўная справа. У рамане пададзены і вобраз сакратара партыйнай ячэйкі Кавалёва, які пазбаўлены дастатковай псіхалагічнай пераканаўчасці. У прыватнасці, крытыкі неаднаразова папракалі пісьменніка за эпізод, калі герой, атрымаўшы вестку пра смерць дачкі, спяшаецца нарыхтоўваць дровы. Найлепшым арганізатарам і прапагандыстам савецкага ладу жыцця паказаны настаўнік Тарас Гурын, лепшы і ў настаўніцкай прафесіі.

Аўтарам прасочваецца маштабны абвостраны канфлікт паміж прадстаўнікамі новага ладу, якіх падтрымлівае пераважная большасць герояў, і бандытамі, якіх падтрымлівае кулацтва. У шматгеройным рамане значная колькасць персанажаў «цікава намечаных, але не разгорнутых ва ўсёй паўнаце» [5, с. 239], а таксама шмат падзей, якія мала датычаць асноўнага сюжэтнага развіцця. Вобразы галоўных герояў раскрываюцца пры дапамозе ўнутраных маналогаў, дыялогаў персанажаў, у рамане часам выяўляецца аўтарскі гумар, выкарыстоўваецца элемент прыгодніцкай інтрыгі. Пісьменнікам рэпрэзентуюцца і некаторыя этнаграфічныя рысы вясковага жыцця: з успамінаў аднаго з падлеткаў, Колькі, які

вучыцца ў мястэчку, можна даведацца, што «у нас пад вокнамі лес. І часамі ваўкі бегаюць ля хаты або выюць дзе блізка. Мама бульбу варыць на вярэру, бацька лапці пляце, а дзед казкі пра ваўкалакаў расказвае» [6, с. 41]. Ігнасю Марынічу, які таксама вучыцца ў мястэчку, успамінаюцца гразкая вуліца, нізкія хаціны, парканы, платы, калодзежныя жураўлі, цёплая печ у роднай хаце. Сцвярдзальным пафасам раман блізкі многім творам гэтага літаратурнага перыяду, у якіх канфлікт вырашаецца ў рэчышчы патрабаванняў сацрэалізму.

Такім чынам, аўтар паказвае акаляную рэчаіснасць у сацыяльна абумоўленых каардынатах, вясковае жыццё выступае не столькі прадметам мастацкага даследавання, колькі фонам для выяўлення сацыяльных працэсаў. А. Чарнышэвіч кантрасна супастаўляе прыхільнікаў савецкай улады і яе ворагаў, імкнецца стварыць паўнаватасныя характары, аднак выяўляе пераважна сацыяльныя вобразы-тыпы. Падзейнае апісанне, зварот да публіцыстычнасці раскрываюць адметнасць творчай манеры аўтара.

Як і А. Чарнышэвіч, арыентаваны не столькі на ўвасабленне персанажаў, колькі на раскрыццё сацыяльных зрэзаў, грамадскай атмасферы Піліп Пестрак, які ў рамане «Серадзібор» (1959—1962) асэнсоўвае сацыяльныя змены ў заходнебеларускай вёсцы пасляваеннага часу. Праз увесь твор «праходзіць думка, што толькі ў наш час воля і розум савецкіх людзей, аб'яднаных вялікай мэтай пераўтварэння ўсяго жыцця, могуць зрабіць гэту зямлю квітнеючым раем» [7, с. 312]. Тэматычную заяўку рамана «Серадзібор» нельга акрэсліць адназначна: аўтар імкнецца па-новаму асэнсаваць праблему чалавека-гаспадара на зямлі, ілюструе дасягненне агранамічнай навукі, але ў той жа час не раскрывае працэсу сельскагаспадарчай вытворчасці, што было пашыранай з'явай у літаратуры таго часу. Такім чынам, раман «Серадзібор» блізкі не столькі «вытворчым» раманам 1950-х гадоў, хоць у ім і паказваецца той жа храналагічны перыяд, колькі сацыяльна-бытавой прозе. І ў творы А. Чарнышэвіча, і ў рамане П. Пестрака адна з асноўных праблем — гэта ўзаемадзеянне савецкай улады і простых людзей, метады і стыль кіраўніцтва. У абодвух творах раскрываецца і тэма бандытызму: як для пачатку 20-х гадоў, так і для пасляваеннага часу гэта рэальная з'ява рэчаіснасці. П. Пестрак не стварае псіхалагічна глыбокіх вобразаў, хоць і спыняе ўвагу на асобе мудрага селяніна Несцера Падковы, давярае той ацэнцы, якую дае Несцер іншым героям.

Некалькі спрошчана П. Пестрак паказвае партызанскую сувязную, свядомую камсамолку Алесю Грынчык, выключна змрочнымі фарбамі малюе забойцу і здрадніка Мацея Гусака. Яго бацька, Трахім Гусак, пануры, маўклівы, заўсёды злосны, увасабляе сацыяльны тып кулака і здрадніка, надзелены адмоўнымі маральна-этычнымі рысамі: як толькі Серадзібор занялі немцы, Трахім «загадаў сынам зарэзаць дзве каровы на пачастунак гітлераўцам. Гітлераўцы елі, залівалі шнапсам і хвалілі гаспадара, ворага бальшавікоў» [8, с. 40]. У выніку старэйшы сын быў адпраўлены ў Берлін у распараджэнне фашысцкай агентуры, другога сына застрэлілі партызаны, трэці, Мацей, узначаліў мясцовы гарнізон паліцаў. Нетыповы вобраз Міхася Гойдалы: аўтар паказвае былога паліцэйскага, які перайшоў да партызан перад самым вызваленнем і спрабуе з дапамогай не зусім этычных сродкаў прыстасавацца да мірнага жыцця.

Шмат увагі нададзена маладому аграному і навукоўцу Платону Грушку, учынкi якога не вызначаюцца паслядоўнасцю. Так, маці Платона папракае сына, што той адразу пасля прыезду звязваўся з Гойдалам, а Платон не думае, каб Міхась Гойдала быў дрэнным, бо ён жа пісьменны хлопец, а яшчэ ў партызаны ўцёк. На гэта маці адказвае: «Яго вайна, як у таго воўка: прытварыўся сабакам, можа лізаць руку чалавеку і раптам адкусіць. <...> От вы, вучоныя, чытаеце, вывучаеце, а праўды, як на свеце жыць, і не ведаеце...» [8, с. 26]. Далейшае развіццё мастацкага дзеяння сапраўды раскрывае Грушку як неабзанага ў жыцці чалавека. Нельга не пагадзіцца з тым, што «пісьменнік вельмі часта дэманструе поўную непагрэшнасць некаторых станоўчых герояў, больш рэкамендуе іх чытачу, чым паказвае ў дзеянні, праз учынкi і перажыванні» [9, с. 103]. У шматгеройным рамане заяўлена значная колькасць нераскрытых персанажаў, якія абумоўлены прыгодніцкай лініяй.

Абодва творы разглядаліся ў айчынным літаратуразнаўстве ў рэчышчы сацыяльна-бытавой прозы, думаецца, іх варта акрэсліць як сацыяльна-бытавыя раманы з элементамі этнаграфізму. Нанрыклад, П. Пестрак раскрывае непаўторнасць вёскі Забівачкі, дзе існаваў выразны падзел на католікаў і праваслаўных, і калі праваслаўнае насельніцтва вызначалася прастатой у побыце, то каталіцкае пераймала шляхецкія звычаі. Шляхта «ўмела жыць на квасе, які ела па-шляхецку: хліснуў раз — і кладзі лыжку на стол, нават з прыстукам, не трымай у руцэ, бо гэта непрыстойна. І так за кожным разам. Прышыў сам латку да бота, але ў гэтым не прызнавайся, бо суседзі могуць прыраўняць да якога-небудзь местачковага шаўца Моўшы, што ў вачах шляхты было таксама непрыстойна» [8, с. 56]. З гумарам пісьменнік апавядае, як забівачкаўцы не спадзяюцца на калгас, ідуць араць свае палоскі ноччу, тояцца, але ўсё роўна выкрыты больш свядомымі сялянамі.

Аўтарамі ставіцца моцны акцэнт на класавым размежаванні вёскі, маральна-этычныя якасці найчасцей суадносяцца або з маёмасным статусам, або з сацыяльнай роляй героя. Аркадзь Чарнышэвіч і Піліп Пестрак адлюстроўваюць шматлікіх прадстаўнікоў сялянства як фон мастацкага дзеяння, на якім вызначаюцца сацыяльныя тыпы багацеяў і прыгнятальнікаў, узначальваюць лепшую — збяднелую — частку вяскоўцаў маральна дасканалыя асобы: актывісты і арганізатары, савецкія кіраўнікі розных узроўняў, што абумоўлена ідэалагічнымі патрабаваннямі да літаратурнага твора таго часу. Шматгеройныя падзейныя раманы Аркадзя Чарнышэвіча і Піліпа Пестрака вызначаюцца цэнтрабежнай арганізацыяй персанажаў. У абодвух творах раманная сітуацыя акрэслена невыразна, паколькі цяжка размежаваць галоўных і другарадных герояў, галоўная мастацкая ўвага аддадзена паказу грамадскага асяроддзя, а не асэнсаванню асобы ў кантэксце часу. Раманы блізкія да той жанравай мадэлі, распаўсюджаныя эстэтычныя недахопы якой слухна акрэсліў Уладзімір Карпаў у артыкуле «Позірк назад. Думкі аб прозе і крытыцы» (1966): «Праўда, наш (беларускі. Заўв. аўт. — *Г. Н.*) эпічны шматпланавы раман часта збіваецца на хроніку, цягнецца да гістарычнага рамана, яму нешта ўзлётаў аўтарскай фантазіі, актыўнасці ў арганізацыі жыццёвага матэрыялу, багаццю шматграннасці і падзей рэдка адпавядае такая ж шматграннасць і багацце характараў» [10, с. 156]. Шматгеройныя падзейныя раманы, які да гэтага часу сфарміраваўся ў беларускай прозе, трансфармуецца на ўзроўні змястоўнай формы, прыклады чаго прадстаўлены ў творчасці вядомых майстроў слова.

Творча палемізаваў з афіцыйна прынятай канцэпцыяй рамана, выяўляў адметныя мажлівасці рамана як змястоўнай формы І. Мележ. Раман «Людзі на балоце» (1960) традыцыйны паводле хранікальнай сюжэтнасці, падзеі разгортваюцца павольна, з паступовай паслядоўнасцю раскрываецца і лёс герояў. Разам з тым твор прыўносіць «нямала новага ў нашу раманістыку, і не толькі ў нацыянальную беларускую, але, бясспрэчна, і ва ўсесаюзную» [11, с. 33], як сцвярджалі даследчыкі прыгожага пісьменства неўзабаве пасля выхаду твора. Наватарства пісьменніка заключалася найперш у тым, што былі рашуча пераадолены такія эстэтычныя недахопы рамана, як схематызм і строшчанасць паказу галоўных герояў, «фонанасць» эпизадных персанажаў, адсутнасць або недастаткова паслядоўнае выяўленне канфлікту.

Думаецца, важным мастацкім дасягненнем выступае тое, што ў шматгеройным творы выразна акрэслена раманная сітуацыя, «рукою майстра вылеплены нацыянальна самабытныя характары Ганны, Васіля і Апейкі, старанна выпісаны дзясяткі асобаў. Пісьменнік пранік ў душы сваіх герояў, раскрыўшы сацыяльныя і псіхалагічныя матывы іх учынкаў, пачуццяў, перажыванняў, думак» [11, с. 33]. Літаратуразнаўцамі неаднаразова адзначалася, што І. Мележ творча выкарыстоўваў вопыт К. Чорнага, працаваў у рэчышчы добрай сацыяльна-бытавой беларускай прозы. Бясспрэчна, што «значнасць мастацкага твора вызначаецца перш за ўсё адкрыццём тыпу, характару, бо толькі аб'ёмны, пададзены ў адзінстве асабістага і грамадскага характар забяспечвае твору мастацкае даўгалецце» [12, с. 585], і аўтар у поўнай меры выканаў гэту творчую ўмову. І. Мележ стварыў значны шэраг характараў, акцэнтаваў ўвагу на індывідуальных рысах, звярнуўся да разгорнутых партрэт-

ных характарыстак, знешняга і ўнутранага псіхалагізму. Пісьменнік асэнсоўвае асобу ў сацыяльна-бытавым кантэксце мінулага часу, яго грамадскіх умовах, разам з тым, паказвае герояў як шмат у чым блізкім сваім сучаснікам. Невыпадкова крытыкі называлі раман «Людзі на балоце» вельмі сучасным творам, сам жа аўтар, разважаючы, чаму хутка старэюць сучасныя раманы, сцвярджаў у сваіх дзённікавых запісах «Думкі аб літаратуры», што пісьменніку трэба ўлічваць асаблівасці жанру: «Тое, чаго даволі для нарыса, недастаткова для рамана. Нарыс, верш — перадавы падраздзел літаратуры. Раман — артылерыя. Нельга з пушкі па вераб'ях. Раман — менш аператыўны, затое — больш вясомы. Раману — шырокае поле, важныя праблемы, абагульненні» [13, с. 279].

Іван Мележ імкнецца да шырокіх абагульненняў, увасабляе аўтарскую філасофскую канцэпцыю, пры гэтым мэтакіравана распрацоўвае заяўленую тэму жыцця вёскі. Увага акцэнтуюцца на вобразах вяскоўцаў, носьбітах народнай маралі і этыкі, унікальных характарах з нацыянальна адметнымі рысамі, якія і выступаюць пунктам адліку мастацкага дзеяння. Калі мадэль шматгеройнага падзейнага рамана прадугледжвала, што пісьменнік як мага шырэй павінен ахапіць акалячую рэчаіснасць, шматгранна паказаць яе праблемы, што ў сваю чаргу абумоўліва неабходнасць раскрыцця значнай колькасці тэматычных аспектаў, то аўтар «Людзей на балоце» працуе ў рэчышчы паглыбленага асэнсавання выбранай тэмы. Невыпадкова Уладзімір Карпаў, які бачыць задачу раманіста ў тым, каб стварыць малюнак часу, эпохі, прасачыць за лёсам народа ў рэвалюцыі, у вайне ці міры, зазначае, што аўтар можа як ісці са сваімі героямі ў гушчыню падзей, так і сачыць за побытам герояў, задавальняцца «водгуллем падзей», пры гэтым крытык выказвае меркаванне, што першы мастацкі варыянт больш плённы, хоць і складаны. Трэці варыянт, працягвае У. Карпаў, знайшоў І. Мележ, якога не надта цікавіць падзейнасць: «Каханне, праца, гаспадарскія клопаты Васіля і Ганны — герояў рамана — складаюць душу і дынаміку твора. Тут мала такога, што распыляла б увагу чытача. <...> Колькасць дзейных асоб Мележ імкнецца звесці да мінімуму. <...> Тут дыялог, пейзаж, карціны вясковага побыту падпарадкаваны задачы як мага паўней, глыбей раскрыць характары дваіх. Гэта дае магчымасць раманісту прасачыць за самымі тонкімі нюансамі ў духоўным і інтэлектуальным жыцці абраных герояў, стварыць яркія жывыя вобразы» [10, с. 156]. Такім чынам, у шматгеройным рамане аўтарам выбіраюцца рэпрэзентатыўныя вобразы, якія і выступаюць носьбітамі яго сімпатыі, выразнікамі канцэптуальнай філасофскай думкі, у чым пісьменнік адыходзіў ад агульнапрынятай жанравай схемы.

Так, у значнай меры раскрывае ідэйны змест твора, вызначаецца ў мастацкай сістэме рамана вобраз Васіля Дзятла, які рэпрэзентуе і важнае сацыяльнае абагульненне. Найперш дзякуючы гэтаму герою «вызначаецца асноўная праблематыка твора: пошукі працоўным чалавекам шчасця і будучыні, сувязь з зямлёй, адносіны да прыватнай уласнасці» [14, с. 80]. Аўтар не ідэалізуе свайго героя, праз Ганну выяўляючы ацэнку некаторых яго ўчынкаў: «Цяпер яна ўжо не сумнявалася. Завёў. Паказаў. Памог ім, бандытам. І Ганна пачула, як спагада і пяшчота да Васіля быццам выветрыліся з яе. Здалося раптам, нібы не Васіль, а нехта іншы, незнаёмы, чужы стаіць» [15, с. 53]. Цікава, што Іван Мележ раскрывае значную дынаміку ў характары гераіні: калі напачатку Ганна выходзіць замуж за Яўхіма, то пазней адважылася кінуць нялюбага, што было нечуваным учынкам для таго часу. Дэталёва выпісаны аўтарам і другасныя вобразы, якія дапамагаюць раскрыць адметнасць тагачаснай сацыяльнай сітуацыі, падкрэсліваюць непаўторнасць галоўных герояў.

У айчынным літаратуразнаўстве 1960-х гадоў зазначалася, што творчай удачай пісьменніка з'яўляецца «каларытны вобраз кулака Халімона Глушака, самага заможнага жыхара Куранёў і самага злоснага ворага беднаты» [7, с. 506]. У пазнейшых літаратуразнаўчых ацэнках, якія даваліся, у прыватнасці, Д. Я. Бугаёвым, падкрэслівалася, што пісьменнік паказвае Глушакоў, як і станоўчых герояў, без усялякай спрошчанасці і проста-

лінейнасці [16]. Вобраз Халімона Глушака выступае ўвасабленнем і сацыяльнага тыпу, што адпавядае паэтыцы рамана, і, разам з тым, складаным індывідуальным характарам.

Паказальна, што некаторых герояў аўтар імкнецца вывесці на перыферыю мастацкага дзеяння. У рамане вылучаецца вобраз Міканора, былога чырвонаармейца, які кантрастуе з іншымі персанажамі. Як сцвярджае У. Карпаў, герой раскрываецца у нейкай ступені адасоблена, «хоць найбольш важныя грамадскія падзеі і змены ў жыцці вёскі, у станаўленні савецкіх форм жыцця ў Куранях якраз звязаны з ім» [10, с. 156]. І гэта, працягвае далей крытык, найбольшы недахоп у творчай канцэпцыі раманаіста. Раскрывае эстэтычную адметнасць твора, які істотна адрозніваўся ад агульнапрынятага ўзору рамана таго часу, заўвага, што ў раздзелах, прысвечаных Міканору, пісьменнік каларытна апісвае побыт куранёўцаў, але «гэта не змяніла справы ў галоўным — не звязала арганічна, натуральна Міканора з лёсам Васіля і Ганны, не ўключыла ў барацьбу сіл, якія прыйшлі ў рух навокал герояў» [10, с. 156]. Як бачым, пісьменнік парушае агульнапрынятае правіла ўвасаблення вясковай тэмы праз прызму сацыяльных працэсаў. Як неаднаразова адзначалася даследчыкамі, Міканору падабаюцца вайсковыя правілы, ён сам схільны да пагрозлівых загадаў, якія не спрыяюць паразуменню з аднавяскоўцамі. Развіццё гэтай лініі паводзін прыводзіць да таго, што малады кіраўнік аб'яўляе заядлымі кулакамі і нават ворагамі савецкай улады сумленных працаўнікоў, якія не спяшаюцца ўступаць у калгас. Іван Мележ раскрывае не толькі хісткасць поглядаў, але і сумніўную паспяховасць тых актывістаў і арганізатараў, якія імкнуліся да рашучых дзеянняў, не ўлічваючы пры гэтым адметнасці сялянскай псіхалогіі, ігнаруючы многія фактары акаляючай рэчаіснасці. Такім чынам аўтар пакідае чытачу мажлівасць для індывідуальнай інтэрпрэтацыі, пераадольвае схему пазітыўнага паказу вобразаў савецкіх кіраўнікоў.

Традыцыйна раман «Подых навальніцы» (1965) вызначаецца як працяг рамана «Людзі на балодзе», разам з тым, перад намі твор новай якасці — «больш праніклівай ацэнкі тых акалічнасцей, што паўплывалі на лёс герояў першай кнігі, больш абвостранага драматычнага гучання» [14, с. 88]. У рамане адлюстравана грамадская атмасфера таго часу, паказваецца жыццё інтэлігенцыі, асноўная мастацкая ўвага скіроўваецца да вобраза Апейкі, які абумоўлівае сюжэтную дынаміку, у пэўнай меры выяўляе ідэйнае напаўненне не толькі другой кнігі, але і ўсёй «Палескай хронікі». Як і многія іншыя героі, персанаж меў свайго прататыпа, тым не менш, цяжка не пагадзіцца з У. В. Гніламёдавым, які інтэрпрэтуе вобраз Апейкі як вынік аўтарскага самавыяўлення, што абумоўлівае некаторую тэндэнцыйнасць паказу паводзін і ўчынкаў. Гэтым вобразам, працягвае далей вядомы даследчык, «пісьменнік сцвярджае свой ідэал станоўчага героя, героя нашага часу. Пошукі характару ў Мележа з'яўляліся адначасова і пошукамі ідэалу» [14, с. 89]. Так, сам старшыня райвыканкама ведае і стараецца стрымліваць у сабе такую загану, як схільнасць да падрабязных гутарак-прамоў. Тым не менш, і гэта рыса рэпрэзентуецца аўтарам як пазітыўная якасць: «Чалавек дапытлівы, адукаваны сваёй цікаўнасцю і газетамі, ён звычайна ахвотна дзяліўся тым, што ведаў, цешыўся той сілаю, якую чуў у сваіх ведах і ўменні дзейнічаць на людзей» [17, с. 77]. Герой добра ўсвядоміў, што яго слухачы-сяляне цэняць найперш канкрэтнасць, дзелавітасць, яснасць, ён багата едзіць, як кажа аўтар, ва ўсім раёне не засталося вёскі ці нават хутарка, куды б хоць некалькі разоў не наведаўся Апейка. Такім чынам, у параўнанні з першым раманам аўтар выбірае іншы тэматычна-праблемны аспект, які раскрывае шляхам паказу найперш аднаго галоўнага героя, чым заяўляе наватарскі ўзор жанру.

Як слушна сцвярджае Ф. І. Куляшоў, калі «задачу раманаіста бачыць у тым, каб мастацку даследаваць чалавечую асобу, прасочваць яе лёс у агульнай хадзе гістарычных падзеяў, у дыялектыцы жывых сувязяў чалавека з рэальным быццём цэлага народа, дык трэба прызнаць, што І. Мележ вельмі і вельмі многага дасягнуў у эпічнай “Палескай хроніцы”, якую, бадай, было б слушней назваць палескай эпопеей» [11, с. 33]. Пісьменнік паслядоўна асэнсоўвае асобу ў маральна-этычных каардынатах, якім падпарадкаваны

сацыяльны змест, увасабленне індывідуальнага характару дамiнуе над раскрыццём сацыяльнага тыпу, распрацоўвае псiхалагізм як дзейсны сродак выяўлення партрэтных характарыстак. Іван Мележ, які мэтаскіравана засяродзіўся на выбранай тэме, стварыў узор вясковай прозы, паказаў творчую перспектыўнасць звужэння шматпланавасці дзеля паглыбленага асэнсавання асобы ў кантэксце часу. Увасабленне спалучанасці часоў, асэнсаванне мінулага і яго актуальнасці для сучаснасці змяняе раманы хранатоп, адкрывае творчыя мажлівасці для філасофскіх абагульненняў, для якіх і прызначаны раманы.

Заклучэнне. Творца пераадолеў эстэтычную схему падзейнага шматгеройнага сацыяльна-бытавога рамана з элементамі этнаграфізму, што садзейнічала плённаму развіццю жанру. Паводле доказнага сцвярджэння А. Я. Эсалнек, даследаванне жанравай спецыфікі твораў вялікіх пісьменнікаў нагадвае вывучэнне стылёвай структуры «не толькі ў тым сэнсе, што першая і другая групы прыкмет часам супадаюць, але і ў тым сэнсе, што, калі мы маем справу з вялікімі мастакамі, то ў іх спадчыне індывідуальныя жанравыя або стылёвыя варыяцыі твораў з'яўляюцца адначасова і тыпалагічнымі» [3, с. 171], раскрываюць унутрыжанравую тыпалогію рамана. Іван Мележ, у параўнанні з Аркадзем Чарнышэвічам і Піліпам Пестраком, адмовіўся ад падзейнасці як вядучага эстэтычнага прынцыпу адлюстравання рэчаіснасці, выразна раскрыў раманную сітуацыю, акрэсліў галоўных герояў і герояў так званага мікраасяроддзя. Пісьменнік выявіў рэпрэзентатыўных персанажаў, якія выступаюць носьбітамі аўтарскай думкі, перажываюць духоўную эвалюцыю, а не з'яўляюцца статычнымі, адмовіўся ад сацыялагічнай зададзенасці і спрошчанасці. У выніку быў створаны новы ўзор шматгеройнага рамана, плённы для мастацкай распрацоўкі вясковай тэмы. Заяўляе Іван Мележ і тып рамана, які можна назваць аднагеройным, хоць у гэтым выпадку не пазбягае распаўсюджанай ў літаратуры таго часу ідэалізацыі галоўнага героя. Наватарскія прыклады раманаў, якія ў мастацкіх адносінах вызначаліся безумоўнымі вартасцямі, садзейнічалі абнаўленню жанравай мадэлі ў беларускай прозе. Вядома, што многія аўтары раманаў пра вёску разглядалі творы «Людзі на балоце» і «Подых навалніцы» як мастацкія ўзоры для пераймання.

Спіс цытаваных крыніц

1. *Дзюбайла, П. К.* Шматграннасць літаратуры і аднабаковасць крытыкі / П. К. Дзюбайла // У вялікай дарозе : літ.-крыт. арт. — Мінск, 1981. — С. 78—87.
2. *Пачо, Э.* Несколько тезисов о современном романе / Э. Пачо ; пер. с итал. С. Петрова // Судьбы романа : сб. ст. ; пер. с англ., франц., итал., исп., нем., болг., рум. и словац. яз. — М., 1975. — С. 81—85.
3. *Эсалнек, А. Я.* Внутрижанровая типология и пути её изучения / А. Я. Эсалнек. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. — 184 с.
4. *Назаренко, В. А.* Традиционное и новое в жанре многопланового романа / В. А. Назаренко // Язык искусства. О мастерстве поэта и прозаика. — Л., 1961. — С. 281—289.
5. *Куляшоў, Ф.* Шлях да майстэрства : да 60-годдзя з дня нараджэння Аркадзя Чарнышэвіча / Ф. Куляшоў // Полымя. — 1972. — № 8. — С. 234—243.
6. *Чарнышэвіч, А.* Выбраныя творы : у 2 т. / А. Чарнышэвіч. — Мінск : Маст. літ., 1979. — Т. 1. Раман, апавяданні. — 512 с.
7. Гісторыя беларускай савецкай літаратуры : у 2 т. / АН БССР, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы ; пад рэд. В. В. Барысенкі, В. У. Івашына. — Мінск : Навука і тэхніка, 1966. — Т. 2. 1941—1966. — 606 с.
8. *Пестрак, П.* Збор твораў : у 5 т. / П. Пестрак ; АН БССР, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы ; рэд. кал.: В. В. Барысенка [і інш.]. — Мінск : Маст. літ., 1984—1985. — Т. 4. Серадзібор : раманы. — Мінск, 1985. — 432 с.
9. *Няхай, М.* У летапіс народнага жыцця / М. Няхай // На высокай хвалі. Літ.-крыт. арт. / пад рэд. Д. Я. Бугаёва. — Мінск, 1980. — С. 78—104.
10. *Карпаў, У.* Позірк назад. Думкі аб прозе і крытыцы / У. Карпаў // Полымя. — 1966. — № 3. — С. 146—161.
11. *Куляшоў, Ф. І.* Пясняр бацькоўскай зямлі / Ф. І. Куляшоў // У дарозе : літ.-крыт. арт. — Мінск, 1988. — С. 9—34.

12. *Навуменка, І. Я.* Іван Мележ / І. Я. Навуменка // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы ; навук. рэд. У. В. Гніламёдаў, В. П. Жураўлёў. — Мінск, 2001. — Т. 3. — С. 574—596.
13. *Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. / І. Мележ. — Мінск : Маст. літ., 1979—1984. — Т. 9. Кн.1. Дзённікі, запісныя кніжкі. Накіды, слоўнік, пагаворкі, асобныя выразы. Аўтабіяграфічныя запіскі «У пачатку вайны». Крытыка, публіцыстыка 1946—1976. Каментарыі. — Мінск, 1984. — 542 с.
14. *Гніламёдаў, У. В.* Іван Мележ : нарыс жыцця і творчасці / У. В. Гніламёдаў. — Мінск : Нар. асвета, 1984. — 128 с.
15. *Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. / І. Мележ. — Мінск : Маст. літ., 1979—1984. — Т. 5. Людзі на балоце : раман з «Палескай хронікі». — Мінск, 1981. — 415 с.
16. *Бугаёў, Д. Я.* Вернасць прызванню : творчая індывідуальнасць Івана Мележа / Д. Я. Бугаёў. — Мінск : Маст. літ., 1977. — 240 с.
17. *Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. / І. Мележ. — Мінск : Маст. літ., 1979—1984. — Т. 6. Подых навалніцы : раман з «Палескай хронікі». — Мінск, 1982. — 573 с.

Паступіў у рэдакцыю 12.02.2018